

A kapitalizmus történelmi szerepének dialektikája

A kapitalizmus fejlődésének történelmi jelentősége

Marx egész munkásságán végigvonul a meggyőződés, hogy a kapitalista termelési mód elterjedése alapvető előfeltétele a kommunista társadalom születésének. Egyik első nyilvános előadásán, amelyet Brüsszelben tartott a Német Munkásszövetségben, és beépített egy kézíratos vázlatba, aminek „Munkabérek” volt a címe, Marx szól „a tőke, a nagyipar, a szabad verseny, a világpiacon pozitív szerepéről”. A munkásoknak, akik azért jöttek, hogy meghallgassák, azt mondta:

Nem szükséges elmagyaráznom Önöknek részletesen, hogy eme termelési viszonyok nélkül sem a termelési eszközök – a munkásosztály felszabadításának és egy új társadalom alapjainak anyagi eszközei – nem teremthetők meg, sem pedig a proletariátus maga nem mehet végig az egyesülésnek és a fejlődésnek azon az útján, amelynek révén valóban képes lesz forradalmasítani a régi társadalmat és önmagát.¹

A *Kommunista Párt Kiáltványában* Engelsszel együtt amellet érvelt, hogy a munkásosztálynak a feudális társadalom végső krízise alatti felkelései kudarcra voltak ítélve, „mert maga a proletariátus fejletlen volt, s mert nem voltak meg felszabadításának anyagi feltételei, amelyek éppen a polgári korszak termékei.”² Mindazonáltal elismerte ennek a korszaknak nem egy érdemét: nemcsak „elpusztított minden hűbéri, patriarchális, idillikus állapotot”,³ hanem „a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást tette.”⁴ Engels és Marx nem habozott kijelenteni, hogy „[a] burzsoáziának a történelemben fölöttébb forradalmi szerepe volt.”⁵ Kiaknázva a földrajzi felfedezéseket és a

születő világpiacot, „valamennyi ország fogyasztását és termelését nemzetközivé tette.”⁶ Ezenfelül alig egy évszázad leforgása alatt „a burzsoázia tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint minden letűnt nemzedék együttvéve.”⁷ Ez azáltal vált lehetségessé, hogy „a falut a város uralma alá hajtotta” és kiragadta „a népszerű jelentékeny részét a falusi élet bárgyúságából”,⁸ amely oly elterjedt volt az európai feudális társadalomban. Ami még fontosabb, a burzsoázia „a fegyvereket kovácsolta melyek halálát okozzák” és az embereket is, akik használni fogják őket „a modern munkásokat, a *proletárokat*”,⁹ akiknek száma és ereje a burzsoázia terjeszkedésével egy ütemben növekszik ... Ugyanis Marx és Engels szerint „az ipar haladása, amelynek a burzsoázia akarat- és ellenállás nélküli hordozója, a munkásoknak a versenyből eredő elszigetelődése helyére társulásukból eredő forradalmi egyesüléseket állítja.”¹⁰

Marx hasonló gondolatokat fejtett ki *Osztályharcok Franciaországban* c. művében, amellel érvelve, hogy egyedül a burzsoázia uralma „téli csak ki a hűbéri társadalom anyagi gyökereit és egyengeti a terepet – az egyedülit, amelyen a proletárforradalom lehetséges.”¹¹ Az 1850-es évek elején, korának alapvető politikai eseményeit kommentálva, elméletileg még jobban kidolgozta azt az elképzelést, hogy a kapitalizmus szükséges előfeltétele az újfajta társadalom születésének. Egyik, Engelsszel közösen, a *Neue Rheinische Zeitung*ba írott bírálatukban amellel érvelt, hogy Kínában „a föld legrégebb és legrendíthetetlenebb birodalmát az angol burzsoák kartonbálái nyolc év alatt egy társadalmi átalakulás küszöbére vitték, amelynek mindenestre a legjelentősebb következményekkel kell járnia a civilizáció szempontjából.”¹²

Három évvel később *Az indiai brit uralom eljövendő eredményeiben* Marx megállapítja: „Angliának kettős küldetést kell betöltenie Indiában: az egyik romboló, a másik alkotó – a régi ázsiai társadalom megsemmisítése és a nyugati társadalom alapjainak lefektetése Ázsiában.”¹³ Marxnak nem voltak illúziói a kapitalizmus alapvető vonásairól, nagyon is tudatában volt annak, hogy a burzsoázia soha nem „hozott létre haladást anélkül, hogy egyéneket és népeket ne vonszolt volna véren és szennyen, nyomoron és megaláztatáson át.”¹⁴ De Marx arról is meg volt győződve, hogy a világkereskedelem és az emberi termelőerők fejlődése, az anyagi termelésnek „a természeti erők feletti tudományos uralommá” változtatásával megteremtik az alapjait egy másfajta társadalomnak: „a burzsoá ipar és kereskedelem megteremtik az új világ ezen anyagi feltételeit.”¹⁵

Marx néhány évvel később helyesbítette az indiai brit jelenléttel kapcsolatos nézeteit, egy, a *New York Daily Tribune*-ba a szipoj lázadásról szóló cikkében, amelyben határozottan azok mellé állt, akik „megkísérelték kiűzni az idegen hódítókat”.¹⁶ A kapitalizmusról megfogalmazott álláspontját azonban megerősítette, politikussabb hangnemben, a ragyogó 1856-os *Beszéd a „People’s Paper” évfordulóján*-ban. Ekkor, emlékeztetve rá, hogy a kapitalizmus milyen soha nem látott ipari és tudományos erőket hívott életre, azt mondta az eseményen jelenlévő elvtársainak: „A gőz, az elektromosság és a fonógép sokkal veszedelmesebb forradalmárok voltak, mint Barbès, Raspail és Blanqui”.¹⁷ A *Grundriss*-ében Marx többször megismétli azt a gondolatot, hogy a társadalomban a kapitalizmus révén bizonyos „civilizáló tendenciák”¹⁸ érvényesülnek. Megemlíti a „külkereskedelem civilizáló hatását”,¹⁹ éppúgy, mint a „tőke termelésének” ama „propagandisztikus (civilizáló) tendenciáját”, amely „pusztán” a tőkének a sajátja, „a korábbi termelési feltételektől” eltérően.²⁰ Marx annyira messze ment ez ügyben, hogy helyeslően idézi John Wade történészt (1788–1875), aki a munkamegosztás által létrehozott szabadidőre gondolva, azt állította, hogy a „tőke csak más név arra, hogy civilizáció”.²¹

Ugyanakkor azonban Marx akként támadta a tőkést, mint aki „bitorolja a munkások által létrehozott szabad időt a társadalom számára”.²² Egy passzusban, amely nagyon közel áll a *Kommunista kiáltvány*ban vagy az 1853-ban a *New York Tribune*-nak írott cikkekben kifejtett álláspontjához, Marx azt írta:

Ahogy tehát a tőkére alapozott termelés egyfelől az egyetemes ipart hozza létre – azaz többletmunkát, értéklétrehozó munkát –, úgy másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét, melynek hordozójaként jelenik meg a tudomány maga is, akárcsak az összes fizikai és szellemi tulajdonságok, ugyanakkor semmi nem jelenik meg mint magán-valóan magasabb, önmagáért-valóan jogosult a társadalmi termelés és csere e körén kívül. Ily módon a tőke hozza csak létre a polgári társadalmat és a természetnek, valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetemes elsajátítását. Innen ered a tőke nagy civilizáló befolyása; az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi csak mint az emberiség lokális fejlődése és mint természetimádás jelenik meg.

A természet először válik tisztán tárggyá az ember számára, tisztán hasznosság dolgává; nem ismerik el többé magáért-való hatalomnak. [...] A tőke ennél a tendenciájánál fogva éppúgy túlhajt nemzeti korlátot és előítéleteken, mint a természet istenítésén és meglévő szükségleteknek meghatározott határok közt önmagával beérően körülkarózott, hagyományos kielégítésén és régi életmód újratermelésén. Mindezekkel szemben romboló a tőke és állandóan forradalmasító, ledönt minden korlátot, amely gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét és a természeti és szellemi erők kiaknázását és cseréjét.²³

A *Grundrisse* megírásának idején tehát az ökológiai kérdés még mindig teljesen háttérbe szorult a Marxot foglalkoztató kérdések sorában, teljesen alárendelődött az egyének fejlődési potenciálja kérdésének.²⁴

A kapitalista fejlődés pozitívumairól szóló egyik legmélyebb elemzés *A tőke* első kötetében található. Habár Marx sokkal inkább tudatában volt ekkor már a kapitalizmus romboló jellegének, mint korábbi írásaiban, *magnum opusa* megismétli azt a hat, a tőke által létrehozott feltételt – különösképpen a tőke „centralizációját” – amelyek lehetővé teszik a kommunista társadalom születését. Ezek a feltételek 1) a kooperatív munka 2.) a tudomány és a technológia termelésben való alkalmazása 3) a természet erőinek a termelés révén való elsajátítása, 4) olyan nagyméretű gépi berendezések létrejötte, amelyeket a munkások csak közösen tudnak működtetni 5) a termelőeszközökkel való takarékoskodás 6) a világszerte létrehozására irányuló tendencia. Marx szerint:

Ezzel a centralizációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök alkalmazása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké, minden termelési eszköz gazdaságosabbá tétele azáltal, hogy kombinált, társadalmi munka termelési eszközeiként használják őket, valamennyi nép bekapcsolása a világszerte hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege.”²⁵

Marx nagyon jól tudta, hogy a termelés egyre kevesebb és kevesebb tulajdonos kezében való koncentrálódásával „nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás”²⁶ a munkásosztály-

ban, de azzal is tisztában volt, hogy „a bérmunkások kooperációját teljes mértékben az őket alkalmazó tőke hozza létre.”²⁷

Arra a következtetésre jutott, hogy a termelőerőknek a kapitalizmusban való rendkívüli növekedése – amely sokkal nagyobb mérvű, mint bármilyen más korábbi termelési módban – megteremtette annak a feltételeit, hogy a társadalom meghaladja azokat a társadalmi-gazdasági viszonyokat, amelyeket maga ez a termelési mód teremtett, s így tovább lépjen a szocialista társadalom felé. Miként a nem-európai társadalmakról szóló vizsgálódásaiban, Marx gondolkodásának központjában itt is az áll, hogy a kapitalizmus a saját meghaladása felé halad. A *tőke* harmadik kötetében azt írta, hogy az „uzsora” a kapitalizmus előtti társadalmakban „forradalmian hatott” amennyiben hozzájárult azoknak a „tulajdonformáknak” a szétrombolásához és felbomlasztásához, „amelyeknek a szilárd bázisán és ugyanazon formában való állandó újratermelésén a politikai tagozódás nyugszik”. A feudális urak és a kistermelés pusztulása a „munkafeltételek centralizációját” jelentette.²⁸

A *tőke* I. kötetében Marx azt írta, hogy „a tőkés termelési mód történelmileg úgy mutatkozik meg, mint történelmi szükségszerűség, amely megköveteli a munkafolyamat társadalmi folyamattá változtatását.”²⁹ Ahogyan ő látta a kérdést: „a munka társadalmi termelőereje ingyen fejlődik, mihelyt a munkásokat meghatározott feltételek közé helyezik, márpedig a tőke az, amely e feltételek közé helyezi őket.”³⁰ Marx mindig fenntartotta, hogy a kommunizmus számára legkedvezőbb történelmi feltételek csak a tőke felhalmozása révén fejlődhetnek ki:

(A kapitalista) mint az érték értékesítésének fanatikusa, az emberiséget könyörtelenül arra kényszeríti, hogy magáért a termelésért termeljen, ennél fogva rákényszeríti a társadalmi termelőerők kifejlesztésére és azoknak az anyagi termelési feltételeknek a megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése.”³¹

További reflexiók arra, hogy a kapitalista termelési mód döntő szerepet játszik abban, hogy a kommunizmus valódi történelmi lehetőséggé váljék, mindenhol megjelennek Marxnak a politikai gazdaságtanról adott bírálatában. Bizonyos, hogy Marx világosan megértette – mint megírta a *Grundriss*ében – hogy bár a tőke tenden-

ciáinak egyike az, hogy „rendelkezésre álló időt hozzon létre” a másik viszont az, hogy „ezt többletmunkává változtassa át.”³² Mégis, ebben a termelési módban a munkát a maximális mértékben értékesítik, míg „az egy bizonyos tárgy termeléséhez szükséges munkameny-nyiséget valóban egy minimumra redukálja”. Marx számára ez volt a legalapvetőbb. A történelmi változás, amelyet involvál „a felszabadult munkának javára válik majd” és „feltétele felszabadulásának.”³³ Így a tőke „önakarata ellenére szerszámul szolgál a társadalmilag rendelkezésre álló idő eszközeinek megteremtésében, hogy a munkaidőt az egész társadalom számára egy süllyedő minimumra redukálják, és ily módon mindenki idejét szabaddá tegyék saját fejlődése számára.”³⁴

Marx észrevette azt is, hogy egy olyan társadalom létrehozásához, amelyben elérhető az egyének egyetemes önkibontakoztatása, „mindenekelőtt az szükséges, hogy a termelőerők teljes fejlődése *termelési feltétellé* váljék.”³⁵ Ezért megállapította, hogy „a tőke nagy történelmi oldala az”, hogy

„létrehozza ezt a többletmunkát, a pusztá használati érték, a pusztá létfenntartás álláspontjáról fölösleges munkát, és történelmi rendeltetése beteljesedett, mihelyst egyrészt a szükségletek annyira fejlettek, hogy a szükségesen felüli többletmunka maga is általános szükséglet, magukból az egyéni szükségletekből ered – másrészt a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek [*Geschlechter*] átmentek, az általános serényesség az új nemzedék [*Geschlecht*] általános birtokává fejlődik; – végül mihelyt a munka termelőerőinek fejlődése folytán, amelyet a tőke a maga korlátlan gazdagodási vágyában és azon feltételek között, amelyek között egyedül realizálhatja őket, állandóan előrehajt, odáig halad a dolog, hogy egyrészt az általános gazdagság birtoklása és fenntartása csak kevesebb munkaidőt követel az egész társadalom számára és a dolgozó társadalom tudományosan viszonyul előrehaladó újratermelésének folyamatához; tehát mihelyt véget ért az a munka, amelyben az ember teszi azt, amit dolgokkal tétethet magáért. [...] Ezért termelő a tőke; azaz lényegi viszony a társadalmi termelőerők fejlődése szempontjából. Csak akkor nem ilyen többé, amikor maguknak ezeknek a termelőerőknek a fejlődése korlátba ütközik magában a tőkében.”³⁶

Marx megismételte ezeket a meggyőződéseit a *Közvetlen termelési folyamat eredményei* c. szövegében. Miután emlékeztetett a tőke struk-

turális határaitra – mindenekelőtt arra a tényre, hogy az „termelés a termelők ellenében és velük nem törődve” –, máris a tőke „pozitív oldalára”³⁷ fókuszál. Összehasonlítva a múlttal, a kapitalizmus úgy jelenik meg, mint „olyan termelés, amely nem kötődik a szükségletek előre meghatározó és előre meghatározott korlátaihoz.”³⁸ Pontosan a „munka társadalmi termelőerőinek” növekedése az, amely megmagyarázza „a tőkés termelésnek sajátos történelmi jelentőségét.”³⁹

Marx tehát a maga korának társadalmi-gazdasági feltételei között alapvetőnek tekintette „a gazdagságnak mint olyanak a megteremtését, azaz a társadalmi munka kíméletlen termelőerőinek a megteremtését, s csakis ezek alkotják egy szabad emberi társadalom anyagi bázisát.”⁴⁰ Ami „szükséges” ehhez, az a „tőkés termelési mód ellentétekkel teli formájának”⁴¹ megszüntetése.

Ugyanez a téma visszaköszön *A tőke* harmadik kötetében, amikor Marx hangsúlyozza „a termelési feltételeknek általános, közösségi, társadalmi termelési feltételekké való kimunkálódását” [...] amely: „adva van a termelőerőknek a tőkés termelés során megtett fejlődése, és azon mód által, ahogyan ez a fejlődés végbemegy.”⁴²

Marx miközben úgy látta, hogy a kapitalizmus a legjobb társadalmi rendszer, amely eddig létezett, abban az értelemben, hogy a maximumig tudja bővíteni az emberiség termelőerőit, azt is felismerte, hogy – annak ellenére, hogy könyörtelenül kizsákmányolja az emberi lényeket – van bizonyos számú potenciális progresszív vonása, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyének képességei sokkal inkább kibontakozzanak, mint a korábbi társadalmakban.

Marx, aki mélységesen ellenségesen viszonyult a kapitalizmus termelési központú normáihoz és az érték-többlet-termelés imperatívuszához, a megnövekedett termelékenység kérdését az egyén képességeinek kifejlődése vonatkozásában vizsgálta. Így a *Grundriss*-ben kimutatta:

Magában az újratermelés aktusában nem csak az objektív feltételek változnak, pl. a faluból város lesz, a vadonból írtásföld stb., hanem a termelők is változnak, azáltal, hogy új minőségeket tételeznek magukból, a termelés útján fejlesztik, átformálják önmagukat, új erőket és új képzeteket alkotnak, új érintkezési módokat, új szükségleteket és új nyelvet.⁴³

A termelőerőknek ez sokkal intenzívebb és összetettebb fejlődése hozta létre „az egyének leggazdagabb fejlődését”⁴⁴ és „vonatkozásaiuk egyetemességét”⁴⁵ is. Marx szerint ugyanis:

De mint a gazdagság általános formájára való nyughatatlan törekvés, a tőke túlhajtja a munkát természeti szűkösségének határain és ily módon létrehozza az anyagi elemeket a gazdag egyéniség fejlődéséhez, amely éppúgy mindenoldalú a termelésében, mint a fogyasztásában, és amelynek munkája ezért már nem is mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek a teljes fejlődése jelenik meg, amelyben a természeti szükségyszerűség a maga közvetlen formájában eltűnt, mert a természeti szükséglet lépett.⁴⁶

Röviden: Marx számára a kapitalista termelés bizonyosan „az egyén önmagától és másoktól való elidegenülésének általánosságával először termeli meg vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és mindenoldalúságát is.”⁴⁷ Marx jó néhányszor hangsúlyozta ezt.

Az 1861–63-as *Kéziratokban* megjegyzi, hogy a tőke „a termelés nagyobb változatosságára, a társadalmi szükségletek körének és kielégítésük eszközeinek bővítésére, ennél fogva az emberi termelőképeség fejlesztésére és vele az emberi adottságok új irányokban való működtetésére hajt”.⁴⁸ Az *Értéktöbblet-elméletekben* pedig világossá teszi, hogy a termelőerőknek a kapitalizmus létrehozta páratlan növekedése nemcsak gazdasági következményekkel jár, hanem „minden társadalmi és politikai viszonyt forradalmasít”.⁴⁹ A *tőke* első kötetében pedig azt írta, hogy „látjuk itt, miként töri át az árucsera a közvetlen termékcsere egyéni és helyi korlátait, és miként fejleszti ki az emberi munka anyagcseréjét. Másrészt kifejlődik a cselekvő személyek ellenőrzésén kívül eső, társadalmi-természeti összefüggések [*gesellschaftlicher Naturzusammenhänge*] egész köre.”⁵⁰ Arról van szó, hogy a termelés „a teljes emberi fejlődésnek megfelelő” formában menjen végbe.⁵¹

Végül Marx pozitívnak tekint a kapitalizmusban bizonyos, a nők emancipációjával és a családon belüli viszonyok modernizálódásával kapcsolatos tendenciákat is. Az egyik tőle származó fontos politikai dokumentumban (*Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Különböző kérdések.*) a következőket írja erről: „jóllehet a tőke uralma alatt ez a tendencia förtelemmé torzult”, de „[a] modern iparnak azt a tendenciáját, hogy a mindkét nembeli gyermekeket és fiatalokat bekapcsolja a társadalmi termelés nagy munkájába, haladó, egészséges és jogos tendenciának tekintjük.”⁵²

Hasonló álláspontot találunk *A tőke* első kötetében is, ahol azt írja: Bármily rettenetesnek és undorítóknak látszik mármost a régi

család felbomlása a tőkés rendszeren belül, mégis a nagyipar azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára.⁵³

Marx továbbá megjegyzi, hogy „A tőkés termelési mód kiteljesíti a mezőgazdaság és az ipar eredeti családi kötelekének széttépését, amely kettejük gyermekiek fejletlen alakját átfogta.” Ennek az egyik következménye „a városi népességnek”, amely „a társadalom történelmi mozgó ereje” és amelyet a tőke „nagy központokban halmoz össze” [a] „folyton növekvő túlsúlya”.⁵⁴

A dialektikus módszert használva, amelyhez oly gyakran folyamodik *A tőkében* és annak előkészítő kézírataiban, Marx amellet érvelt, hogy a kapitalizmusban „egy új társadalom alkotóelemei” alakulnak ki azáltal, hogy a tőke „a termelési folyamat anyagi feltételeivel és társadalmi kombinációjával érleli” őket.⁵⁵ Így megteremtődnek az anyagi feltételei „egy új és magasabb szintézisnek”.⁵⁶ Habár a forradalom soha nem fog a pusztá gazdasági dinamika révén létrejönni, hanem mindig megköveteli éppúgy a politikai tényezők működését is, a kommunizmus eljövételéhez „a társadalom bizonyos anyagi alapzata szükséges, vagyis számos olyan anyagi létfeltétel, amelyek maguk viszont hosszú és gyötrelmes fejlődéstörténet természet adta termékei.”⁵⁷

Hasonló téziseket fejtett ki Marx jó néhány rövid, ám fontos politikai szövegben, amelyek *A tőke* megalkotásával egy időben, vagy röviddel azt követően keletkeztek, s ez azt mutatja, hogy Marx felfogása a kérdéstről nemigen változott. Így a *Bér, ár és haszon*ban a munkásokkal meg akarja értetni azt, hogy „a jelenlegi rendszer, minden nyomor ellenére, amelyet a munkásokra zúdít, egyidejűleg megteremti azokat az anyagi feltételeket és formákat, amelyek a társadalom gazdasági újjáalakításához szükségesek.”⁵⁸

A Bizalmas közlésben, amelyet Marx a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa nevében küldött a Német Szociáldemokrata Munkáspárt braunschweigi bizottságához, határozottan fenntartja, hogy „bár a forradalmi kezdeményezés valószínűleg Franciaországból indul majd ki, csakis Anglia szolgálhat egy komoly gazdasági forradalom emeltyűjével.” Ezt a következő szavakkal magyarázza el:

Ez az egyetlen ország, ahol nincsenek már parasztok és ahol a földtulajdon kevés kézben összpontosul. Ez az egyetlen ország, ahol a tőkés forma – azaz a nagy méretekben, tőkés vállalkozók alatt egyesített munka – csaknem az egész termelést hatalmába kerítette. Ez az egyetlen ország, ahol a lakosság nagy többsége bérmunkásokból áll. Ez az egyetlen ország, ahol az osztályharc és a munkásosztály szervezettsége a trade-unionok révén bizonyos fokú érettségre és egyetemességre tett szert. Ez az egyetlen ország, ahol – világgpiaci uralma következtében – a gazdasági viszonyokban bekövetkező minden forradalomnak közvetlenül vissza kell hatnia az egész világra. Ha a landlordizmus és a kapitalizmus klasszikus székhelye is ez az ország, másfelől itt értek meg megsemmisítésének anyagi feltételei.⁵⁹

A Bakunyin Államiság és anarchia c. könyvének konspektusa című művében, amely fontos pontokon jelzi a közte és az orosz forradalmár közötti nézetkülönbségeket a kapitalizmus alternatívájával kapcsolatban, Marx megerősíti a szocializmus vezetésére majdan hivatott társadalmi szubjektumot illetően is, hogy: „a radikális szociális forradalom a gazdasági fejlődés bizonyos történelmi feltételeihez kapcsolódik; e feltételek az ilyen forradalom előfeltételei. Tehát csak ott van rá lehetőség, ahol a tőkés termelés mellett az ipari proletariátus legalábbis jelentékeny helyet foglal el a nép tömegében.”⁶⁰

A Gothai Program kritikájában, amelyben az Általános Német Munkásegylet és a Szociáldemokrata Munkáspárt egyesülése során elfogadott közös platform egyes aspektusaival vitázik, Marx azt mondja:

Amilyen mértékben a munka társadalmilag fejlődik és ezáltal gazdagságnak és kultúrának forrása lesz, abban a mértékben fejlődik szegénység és lesüllyedés a dolgozó oldalán, gazdagság és kultúra a nem-dolgozó oldalán. [...] Itt határozottan ki kellett volna mutatni, hogy a mostani tőkés társadalomban hogyan jöttek létre végül is azok az anyagi stb. feltételek, amelyek a munkásokat képessé teszik és kényszerítik arra, hogy ezt a történelmi átkot megtörjék.⁶¹

Végül *A szocialista munkások választási programjában* (1880), egy rövid, három évvel halála előtt írott szövegben Marx azt hangsúlyozza, hogy a termelési eszközök csak „kollektív formában, amelynek anyagi

és szellemi elemeit maga a tőkés társadalom fejlődése teremti meg” kerülhetnek a munkások tulajdonába.⁶²

Így hát, mint látjuk, Marx egész munkásságában, a materialista történelemfelfogás első, 1840-es évekbeli megfogalmazásaitól, egészen az 1880-as évekbeli utolsó politikai állásfoglalásaiig, folyamatosan rámutatott arra, hogy alapvető összefüggés van a termelésnek a kapitalista termelési mód által létrehozott növekedése, és a kommunista társadalomnak, amelyért a munkásmozgalomnak harcolnia kell, a szükséges történelmi előfeltételei között. Ámde az élete utolsó éveiben végzett kutatások segítettek neki abban, hogy felülvizsgálja ezt a meggyőződését, és elkerülje, hogy a sok követőjét jellemző „ökonómizmusba” essék.

2. A nem mindig szükségszerű átmenet

Marx a kapitalizmust úgy tekintette, mint „szükségszerű átmeneti pontot”⁶³ azokhoz a kibontakozó történelmi feltételekhez, amelyek lehetővé teszik, hogy a proletariátus a siker bizonyos esélyével vegye fel a harcot a szocialista termelési mód megvalósításáért. A *Grundrisse* egy másik szakaszában megismétli, hogy a kapitalizmus „átmeneti pont”⁶⁴ a társadalom további haladása felé, amely „összeegyeztethető a termelőerők legmagasabb fejlődésével”, ezért „az egyének leggazdagabb fejlődésével”⁶⁵ is. Marx úgy írta le „a termelés mostani feltételeit”, mint „önmagukat megszüntető és ezért egy új társadalmi állapot történelmi előfeltételeiként tételező feltételek”-et.⁶⁶

Olykor-olykor arra helyezve a hangsúlyt, hogy a tőkében benne rejlik önmaga elpusztításának tendenciája,⁶⁷ Marx kijelenti: „[a] hogy a polgári gazdaságtan rendszere csak lassan fejlődik ki számunkra, úgy önmaga tagadása is, amely a végső eredménye.”⁶⁸ Azt mondja: meg van győződve róla, hogy a tőkés termelési mód „az utolsó szolgálal” (az „utolsó”-val bizonyosan túl messzire ment),

melyet az emberi tevékenység magára ölt, az egyik oldalon a bérmunka, a másikon a tőke alakját, és ez a levetés maga is a tőkének megfelelő termelési mód eredménye; a bérmunka és a tőke tagadásának az anyagi és szellemi feltételei – e kettő maga is tagadása már a nem-szabad társadalmi termelés korábbi formáinak – maguk is a tőke termelési folyamatának eredményei. Metsző ellentmondásokban, válságokban, görcsökben jut kife-

jezésre az, hogy a társadalom termelő fejlődése növekvő módon nem illik össze eddigi termelési viszonyaival. Tőke erőszakos megsemmisítése, nem számára külső viszonyok által, hanem mint önfenntartásának feltétele, ez a legcsattanósabb forma, amelyben közlik vele, hogy menjen és adjon helyet a társadalmi termelés egy magasabb állapotának.⁶⁹

További bizonyítéka található az *Értéktöbblet-elméletek*ben annak, hogy Marx a kapitalizmust a szocialista gazdaság születése alapfeltételének gondolta. Itt fogalmazza meg, hogy egyetért Richard Jones közgazdással (1790–1855), aki „a tőkét és a tőkés termelési módot csak a társadalmi termelés fejlődésének átmeneti fázisaként »fogadja el«.” A kapitalizmus révén, írja Marx itt, „feltárul a kilátás egy új társadalomra, gazdasági társadalomformációra, amelyhez ez csak az átmenetet alkotja.”⁷⁰

Marx hasonló elképzelést dolgozott ki *A tőke* első kötetében és az azt előkészítő kéziratokban. A híres, nem publikált *Függelék: A közvetlen termelési folyamat eredményeiben*, azt írta, hogy a kapitalizmus „teljes gazdasági forradalmat” követően jött létre, amely egyrészt először hozza létre a reális feltételeket a tőke munka feletti uralmához, teljesíti azt ki, ad neki megfelelő formát, másrészt a munka termelőerőiben, a termelési feltételekben és érintkezési viszonyokban, melyeket a munkás ellenében fejlesztett ki, megteremti egy a tőkés termelési mód ellentétekkel teli formáját megszüntető új termelési mód reális feltételeit, és ennél fogva egy újonnan kialakított társadalmi életfolyamat, ezzel pedig egy új társadalomalakulat anyagi bázisát.⁷¹ *A tőke* első kötete egyik záró fejezetében: *A tőkés felhalmozás történelmi tendenciájában* Marx megállapítja: „A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmosítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Űt a tőkés magántulajdon végőrája, a kisajátítókat kisajátítják.”⁷²

Habár Marx meg volt győződve róla, hogy a kapitalizmus nélkülözhetetlen történelmi átmeneti forma, mert egyedül a kapitalizmusban teremthetnek meg azok a feltételek, amelyek talaján a munkásmozgalomnak meg kell küzdenie a társadalom kommunista átalakításáért, nem gondolta, hogy ezt az eszmét merev, dogmatikus módon kellene alkalmaznunk. Éppen ellenkezőleg, nem is egyszerűen tagadta – úgy publikált, mint kiadatlan szövegeiben – hogy ő a történelemnek valamiféle egyenes vonalú értelmezését fejlesztette volna ki, amely szerint az emberi lényeknek minden társadalomban törté-

nelmi szükségszerűséggel ugyanazt az utat és ugyanazokat a fejlődési szakaszokat kell bejárniuk.

Élete utolsó éveiben Marx elvetette azt a tévesen neki tulajdonított tézist, hogy a tőkés termelési mód történelmileg elkerülhetetlen. Ettől az állásponttól való eltávolodását világosan megfogalmazta, amikor bevonódott a kapitalizmus lehetséges oroszországi fejlődéséről folytat vitába. Egy cikkében, amelynek az volt a címe: *Marx Ju. Zsukovszkij ítélszéke előtt*, az orosz író és szociológus, Nyikolaj Mihajlovskij (1842–1904) azzal vádolta őt, hogy a kapitalizmust Oroszország felszabadulása egy elkerülhetetlen történelmi szakaszának tekinti.⁷³ Marx egy levélben, amelyet az *Otcesesztvennije Zapiszki* számára fogalmazott, azt válaszolta erre, hogy ő *A tőke* első kötetében „csak jelezni kívánja azt az utat, amelyen haladva Nyugat-Európában a tőkés gazdasági rendszer a feudális gazdasági rendszer méhéből megszületett.”⁷⁴ Itt Marx hivatkozik egy szakaszra *A tőke* első kötetének francia kiadásából (1872–1875), amely azt mondja, a falusi tömegek termelőeszközeiktől való megfosztásának az alapja „a földművesek kisajátítása” volt, azonban ez „radikális módon csak Angliában valósult meg”, de „Nyugat-Európa valamennyi országa végigéli ugyanezt a folyamatot.”⁷⁵ Ennek megfelelően, állítja Marx, vizsgálódásainak tárgya az „öreg kontinens”, nem az egész világ.

Marx hasonlóan rugalmas módon közelített a többi európai országokhoz, hiszen nem mint homogén egészre gondolt Európára. Egy 1867-ben tartott beszédében, amelyet a londoni Német Munkás Művelődési Egylet előtt tartott, és amely később megjelent a genfi *Vorboté*-ben, amellet érvelt, hogy a német munkások azért lesznek képesek sikeresen véghezvinni a forradalmat, mert „nem kell végig menniük azon a hosszadalmas polgári mozgalmon, mint a többi ország munkásainak.”⁷⁶

Ami Oroszországot illeti, Marx osztotta Mihajlovskij nézetét, hogy ez az ország „tovább fejlesztve saját történelmi adottságait”, „át sem vergődve e rendszer (a kapitalizmus) gyötrelmein, magáévá teheti annak minden gyümölcsét.” Azzal vádolta Mihajlovskijt, hogy eltorzítva az ő álláspontját, „[történelmi] vázlatomat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről feltétlenül át kell alakítania valami történelemfilozófiai elméletté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzettszerűen meg kell tennie minden népnek, bármilyen történelmi viszonyok között éljen is.”⁷⁷ Marx ezután általánosságban leszögezi: „Megdöböntően hasonló, de eltérő történelmi környezetben lejátszódó történelmi események tehát teljesen különböző eredmények-

hez vezettek.” Ezért a történelmi átalakulások megértéséhez szükséges külön-külön tanulmányozni az egyes jelenségeket, csak ekkor tudunk velük megfelelően foglalkozni. A történelmi jelenségek helyes értelmezésének „sohasem fogunk a nyitjára jutni egy olyan történelemfilozófiai elmélet franciakuclsával, amelynek legfőbb erénye abban van, hogy történelem-fölötti.”⁷⁸

Marx ugyanezeket a meggyőződéseit fejtette ki 1881-ben, amikor az orosz forradalmárnő, Vera Zaszulics (1848–1919) kérte ki nézeteit az orosz falusi földközösség, az *obscsina* jövőjéről. Zaszulics tudni akarta, vajon a falusi földközösség átfeljlődhet-e egy szocialista formába, vagy pedig pusztulásra van ítélve, mert a kapitalizmus szükség-szerűen kiterjeszkedik Oroszországra is. Válaszában Marx azt hangsúlyozta, hogy „A *tőke* első kötetében a kapitalizmus kifejlődésének, amely a termelőket radikálisan elválasztotta a termelőeszközöktől”, történelmi elkerülhetetlenségét [...] kifejezetten Nyugat-Európa országaira korlátoztam.”⁷⁹

A levél bevezető vázlaiban Marx a falusi földközösségnek a fejlet-tebb gazdasági formákkal való együttéléséből származó sajátságokat fejtegeti. Oroszország, állapítja meg,

kortársa egy magasabb kultúrának, össze van kapcsolva egy világpiaccal, amelyen a tőkés termelés uralkodik. Elsajátítva e termelési mód pozitív eredményeit, képes tehát fejleszteni és átalakítani földközösségének még archaikus formáját, ahelyett, hogy szétrombolná.⁸⁰

A parasztság „átveheti tehát a tőkés rendszer által kimunkált összes pozitív vívmányokat anélkül, hogy átmenne annak caudiumi igája alatt.”⁸¹ Azoktól, akik arra hivatkozva érvelnek amellett, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlen fejlődési szakasz Oroszország számára is, hogy a történelem nem haladhat előre ugrásokban, Marx gúnyosan azt kérdezi, vajon Oroszország „kénytelen volt-e a Nyugat módján átmenni a gépiparnak egy hosszú inkubációs időszakán, hogy eljut-hasson a gépekhez, gőzhajókhoz, vasutakhoz, stb?” Hasonlóképpen talán nem volt lehetséges „bevezetni országukban egy szempillantás alatt az egész cseremechanizmust (bankok, részvénytársaságok stb.), amelynek kimunkálása a Nyugatnak évszázadokba került?”⁸² Nyil-vánvaló, hogy Oroszország vagy bármely más ország történelmének nem kell megismételni mindazokat a szakaszokat, amelyeken Anglia, vagy más európai nemzetek történelme átment. Ezért az *obscsina*

szocialista átalakulása is végbe mehet anélkül, hogy szükségszerűen át kellene mennie a kapitalizmuson. Ezek a tézisek nem mondanak ellent *A tőke* első kötete *Előszavá*-nak, ahol Marx kijelenti, hogy „egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének [...] természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De meg rövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.”⁸³

Ugyanebben az időszakban Marxt a prekapitalista közösségek viszonyaival kapcsolatos elméleti kutatásai, amelyeket az *Etnográfiai Jegyzetfüzetek*ben gyűjtött össze, ugyanabba az irányba vezették, mint amely a Vera Zaszulicsnak adott válaszából kiviláglik. Az amerikai antropológus, Lewis Morgan (1818–1881) munkásságának olvasásától hajtva, propagandisztikus hangnemben azt írja: „Európában és Amerikában” azok a népek, ahol a kapitalizmus a leginkább kifejlődött, „másra nem is törekszenek, mint hogy letörjék láncait, helyettesítve a tőkés termelést a kooperatív termeléssel és a tőkés tulajdont a tulajdon archaikus típusának egy magasabb formájával, vagyis a kommunista tulajdonnal.”⁸⁴

Marx elképzelt közösségi termelési modellje egyáltalán nem „az elszigetelt egyén” gyengeségéből eredő „ősi típusa” „a kooperatív vagy kollektív termelésnek”, hanem a „termelési eszközök társadalmisításának”⁸⁵ az eredménye. Marx nem változtatta meg a maga (mélységesen kritikus) felfogását az orosz falusi földközösségekről, s elemzésében változatlanul megőrzi az egyéni és társadalmi termelés fejlődésének központi szerepét.

Marx Oroszországról adott reflexióiban tehát nincs semmiféle drámai „törés” korábbi elgondolásaihoz képest.⁸⁶ A korábbi művekkel szemben az új elemek abban állnak, hogy Marx elméleti-politikai álláspontja kiérleltebbé vált, ami odáig vezette, hogy megvizsgáljon a kommunizmusba vezető olyan más lehetséges utakat is, amelyeket korábban megvalósíthatatlannak vélt.⁸⁷

Marx elfogadta, hogy „elméletileg” lehetséges, hogy az *obscsina* „közvetlenül kiindulópontjává válhatik tehát ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál és új életet kezdhet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne.”⁸⁸

Az, hogy együtt létezik a tőkés termeléssel, a falusi közösségnek lehetővé teszi, hogy felhasználja „a nagyüzemi méretekben megszerzett kooperatív munka anyagi feltételeit.”⁸⁹

Az az elgondolás, hogy a szocializmus kialakulása plauzibilis lehet Oroszországban, nem egyedül Marxnak az ottani gazdasági helyzetről

folytatott stúdiumain alapult. Az orosz narodnyikokkal való kapcsolata, mint a párizsi kommünárokkal való kapcsolat egy évtizeddel korábban, segített abban, hogy nyitottabbá váljon arra a lehetőségre, hogy a történelem nemcsak a termelési módok egymásra következőségének lesz a tanúja, hanem forradalmi események közbelépésének és ama szubjektív tényezőkné is, amelyek ezt lehetővé teszik.

Marx úgy érezte, hogy még több figyelmet kell szentelnie a specifikus történelmi tényezőkné, a politikai és társadalmi feltételek országról-országra és az egyes társadalmi kontextusok szerint különböző, egyenlőtlen fejlődésének.

Azon felül, hogy nem akarta elfogadni, hogy egy előre meghatározott történelmi fejlődés ugyanúgy jelenhet meg a különböző gazdasági és társadalmi kontextusokban, az, hogy Marx elmélete továbbfejlődött ezekben az utolsó években, annak volt köszönhető, hogy tovább gondolta a kapitalizmusnak a gazdaságilag elmaradott országokra gyakorolt hatása problémáját. Többé már nem úgy vélte, mint 1853-ban, a *New York Tribune* számára írott cikkében, hogy „a burzsoá ipar és kereskedelem megteremtik az új világ ezen anyagi feltételeit.”⁹⁰ Sok éves részletes stúdiumok és a nemzetközi politikában bekövetkezett változások megfigyelése segítette Marxot abban, hogy kialakítson egy olyan képet a brit gyarmatosításról, amely teljesen eltért attól, amit újságíróként harmincas éveie közepe táján fogalmazott meg. A kapitalizmusnak a gyarmati országokra gyakorolt hatásai most teljesen másként jelentek meg számára. Zaszulicshoz írott levele vázlatának egyikében utalva „Kelet-Indiára” azt írta, hogy „mindenki [...] jól tudja, hogy ott a föld közös tulajdonának eltörlése csakis az angol vandalizmus aktusa volt, amely a bennszülött népet nem előbbre vitte, hanem visszavetette.”⁹¹ Nézete szerint, az angoloknak „csak tönkre tenniük sikerült a bennszülött földművelést és megkészszeretniük az éhínséget és annak intenzitását.”⁹² A kapitalizmus, apologétái dicsekvésével ellentétben, nem haladást és felszabadulást hozott az elmaradott országokban, hanem csak a természeti erőforrások kíméletlen kizsákmányolását, környezetpusztítást, valamint az emberi szolgaság és alávetettség új formáit.

1882-ben Marx megint visszatért arra a lehetőségre, hogy a kapitalizmus és a múltból fennmaradt közösségi formák együtt létezhetnek az elmaradott országokban. Januárban, a *Kommunista Kiáltvány* új, orosz kiadása előszavában, amelyet Engelsszel együtt írtak, az orosz falusi földközösség sorsát összekapcsolja a nyugat-európai proletariátus osztályharcának alakulásával:

Oroszországban azt látjuk, hogy a gyorsan felvirágzó kapitalista szédelgés és az éppen hogy kifejlődő polgári földtulajdon mellett a földnek nagyobbik fele a parasztok közös birtokában van. Az a kérdés most: átmenet-e az orosz *obscsina*, a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája, közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába? Vagy, ellenkezőleg, végig kell-e előbb mennie ugyanazon felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja? Az egyetlen válasz, amely erre manapság lehetséges, a következő: ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.⁹³

Marx már 1853-ban elemezte Anglia gazdasági jelenlétének következményeit Kínában, a *New York Tribune* számára írott *Forradalom Kínában és Európában* c. cikkében. Marx azt gondolta: lehetséges, hogy a forradalom Kínában „kirobbantja a régóta érlelődő általános válságot, amelyet, mihelyt külföldön is elharapódzik, közvetlenül politikai forradalmak követnek majd a kontinensen.” Hozzátette, hogy „különös színjáték lenne, ha Kína zárzavart szállítana a nyugati világba, mialatt a nyugati hatalmak angol, francia és amerikai hadihajókkal »rendet« visznek Sanghajba, Nankingba és a Nagy Csatorna torkolataiba.”⁹⁴

Mindamellettt Marxnak nem az Oroszországgal kapcsolatos reflexiói voltak az egyetlen indok arra, hogy azt gondolja: a különféle forradalmi mozgalmak, amelyek egymástól különböző társadalmi-gazdasági kontextusokban bontakoznak ki, összefonódhatnak egymással. 1869 és 1870 között írt leveleiben és a Nemzetközi Munkásszövetség egyes dokumentumaiban – legvilágosabban és legtömörebben elvtársaihoz, Sigfrid Meyerhez (1840–1872) és August Vogthoz (1817–1895) intézett egyik levelében – Angliának („a tőke metropoliszának”) jövőjét összekapcsolta az elmaradottabb Írországéval. Az előbbi, Anglia, kétségkívül „a világpiac eddig uralkodó hatalma”, és ezért „egyelőre a legfontosabb ország a munkásforradalom számára”, „ezenkívül az egyetlen ország, amelyben ennek a forradalomnak az anyagi feltételei már bizonyos érettségi fokra fejlődtek.”

Azonban Marxnak „miután évekig foglalkozott az ír kérdéssel”, meggyőződésévé vált, hogy „az angliai uralkodó osztályokra a döntő csapást” – amiről, önmagát is áltatva, azt gondolta, hogy „meghatározó jelentőségű lesz az egész világ munkásmozgalmára

nézve” – „nem Angliában, hanem csakis Írországban lehet mérni”. A legfontosabb cél továbbra is „a forradalom meggyorsítása Angliában”, de „ennek az egyetlen eszköze” „Írország függetlenségének kivívása”.⁹⁵ Mindenesetre Marx az iparosodott, tőkés Angliát stratégiaileg központi jelentőségűnek tartotta a munkásmozgalom harcában, az írországi forradalom, amely csak akkor lesz lehetséges, ha a két ország „kényszerű uniója” véget ér, „társadalmi forradalom lesz”, amely „divatjamúlt formákban”⁹⁶ fog megnyilvánulni. A burzsoá hatalom megdöntése az olyan nemzeteknél, ahol a termelés modern formái még csak kifejlődőben vannak, nem lesz elégséges a kapitalizmus eltűnéséhez.

A dialektikus álláspont, amelyhez Marx utolsó éveiben eljutott, lehetővé tette számára, hogy elvesse azt a gondolatot, hogy a szocialista termelési mód csak bizonyos, mereven meghatározott szakaszokon áthaladva valósítható meg.⁹⁷ Az a materialista történetfelfogás, amelyet kidolgozott, távol áll attól a fajta mechanikus egymásutániségot feltételező felfogástól, amelyre a marxizmus történetében jó néhányszor redukálták. A történelemnek ez a dialektikus felfogása nem egyeztethető össze azzal az elképzeléssel, hogy az emberi történelem termelési módok egymásra következése, amelyek pusztán előkészítő szakaszai a történelem elkerülhetetlen lezárulásának: a kommunista társadalom születésének.

Ezenfelül, Marx kifejezetten tagadta, hogy a kapitalizmus a világ minden részén történelmileg szükségszerű lenne. Gondolkodásában nincs nyoma a gazdasági determinizmusnak. A *politikai gazdaságtan bírálata* híres *Előszavában* vázaltszerűen felsorolta az egymást követő „ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módokat”, mint „az emberi társadalom előtörténetét”, s hasonló kijelentések találhatók más írásaiban is. Ámde ez az elképzelés Marxnak a különböző termelési formák keletkezéséről és fejlődéséről szóló egész, átfogóbb munkásságában csak egy kis részt foglal el. Marx módszere nem redukálható a gazdasági determinizmusra.

Az *obszcina* jövőjéről alkotott, gazdagon argumentált elképzeléseit egy egész világ választja el attól, amikor a szocializmust egyszerűen a termelőerők fejlődésével azonosítják – amely felfogást, nacionalista felhangokkal, magáévá tettek mind a II. Internacionáléban és a szociáldemokrata pártokban (amelyeken belül még a gyarmatosítással szimpatizáló álláspontok is kialakultak), mind a huszadik századi nemzetközi kommunista mozgalomban, amely mindig a társadalom-elemzés egy állítólag „tudományos” módszerére hivatkozott.

Marx nem változtatott saját alapvető elképzeléseiben az eljövendő kommunista társadalom arculatáról, ahogyan ezt a *Grundriss*ében felvázolta, anélkül, hogy absztrakt leírásokba bocsátkozott volna róla. Mivel ellenségesen viszonyult a múlt merev sémáihoz, s az ő nevében kialakult új dogmákhoz is, lehetségesnek tartotta, hogy a forradalom kitörhet olyan formák és olyan feltételeket között is, amelyekre azelőtt soha nem gondolt.

Marx számára az emberiség jövője a munkásosztály kezében volt – a munkásosztály képes a maga harcai és tömegszervezetei révén elhozni a társadalmi átalakulást, és létrehozni egy másfajta gazdasági-politikai rendszert.

Jegyzetek

- ¹ Karl Marx: *Wages. Marx–Engels Collected Works (MECW)* 6. 436.
- ² Karl Marx – Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa. In Marx–Engels: *Válogatott Művek*, Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 38.
- ³ Uo. 13.
- ⁴ Uo. 13.
- ⁵ Uo. 13.
- ⁶ Uo. 14.
- ⁷ Uo. 15.
- ⁸ Uo. 15. A „bárgyúság” (idiotizmus) kifejezést nem kell a butaság szinonimájaként értenünk. Összhangban görög eredetével, Marx és Engels azokra az emberekre használják, akik szüklátókörűek és nem törődnek közösségük sorsával. Lásd: Eric Hobsbawm: *How to Change the World: Reflections on Marx and Marxism*. New Haven/London, Yale University Press, 2011. 108.
- ⁹ Karl Marx – Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa. In Marx–Engels: *Válogatott Művek*, Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 22.
- ¹⁰ Uo. 19.
- ¹¹ Karl Marx: *Osztályharcok Franciaországban*. In Marx–Engels: *Válogatott Művek*, Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 126.
- ¹² Karl Marx – Friedrich Engels: *Szemle*. 1850. jan.–febr. 8. In *Karl Marx – Friedrich Engels Művei* 7. köt. Budapest, 1962. Kossuth Könyvkiadó, 219.
- ¹³ Az indiai brit uralom eljövendő eredményei. Marx–Engels: *Válogatott művek*. Budapest, Szikra Könyvkiadó 1949. 329.
- ¹⁴ Uo. 332.
- ¹⁵ Uo. 334. Lásd még Marx levelét Engelshez (1853. június 14.), amelyben, bár fenntartja, hogy „a britek egész indiai gazdálkodása ocsmány volt és mindmáig az”, azt írja barátjának, hogy egy, a sajtóban megjelent cikkében „forradalminak” nevezte „India házi iparának Anglia által történő ledöntését” (Karl Marx levele Friedrich Engelsnek. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 28. köt. 251.) A *New York Tribune* szóban forgó cikke arra készítette Edward Saidot, hogy ne csak azt állítsa, hogy „Marx gazdasági elméletei az orientalisták nyomdokain haladnak”, hanem hogy

- egszersmind azt taglalja, hogy „a marxizmusban szereplő két tényező – az ázsiaiak vesztesége és a Marx által is elítélt brit gyarmati uralom – egyensúlya miként billen mégis a már említett Kelet és Nyugat közötti ősi egyenlőtlenség gondolata felé.” (Edward W. Said: *Orientalizmus*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000, 267.) Valójában Said Marx-olvasata egyoldalú és felületes. Az első, aki rámutatott ennek az értelmezésnek a hiányosságaira, Sadiq Jalal al-Azm volt (1934–2016) aki egy cikkében: „Orientalism and Orientalism in Reverse” (*Khamsin*, vol. 8, 1980) azt írta: „Marx a nagyon bonyolult történelmi folyamatokról és helyzetéről adott nézeteinek ez a leírása nem más, mint travesztia [...] semmi specifikusan »Ázsiára« vagy a »Keletre« vonatkozó nincs Marx életművében.” (14–15.) A „termelési kapacitásokkal, a társadalmi szervezettel, a történelmi előrehaladottsággal, a katonai erővel és a technológiai fejlődéssel kapcsolatban [...] Marx, mint mindenki más, tudott a modern Nyugat fölényéről a Kelettel szemben. De egyszerűen abszurd lenne azzal vádolni [...] hogy ezt a kontingens ténytet egy örökérvényű, szükségszerű igazságnak akarta volna feltüntetni. (15–16.) Hasonlóképpen Aijaz Ahmad (1932) az *In Theory: Classes, Nations, Literatures*ben (London, Verso, 1992) pedig megfelelően bebizonyította, hogy Said „kontextusukból kiemelt Marx-idézetekkel operált”, kevés érzékkel ahhoz, amiről a kérdéses szakasz szólt, egyszerűen azért, hogy beilleszthesse Marxt a saját „orientalizmus-képébe” (231, 223.) A Marx állítólagos „eurocentrizmusával” szembeni kritikát lásd még: Irfan Habib: *Marx's Perception of India*, in Iqbal Husain (szerk.) *Karl Marx on India* New Delhi, Tulika, 2006. xiv-liv. Mindenesetre, Marx 1853-as cikkei későbbi reflexióihoz képest csak egy nagyon részleges és leegyszerűsítő képet nyújtanak a gyarmatosításról.
- ¹⁶ Karl Marx: Az indiai kínzásokról (In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 12. köt. 253–257.) 257.
- ¹⁷ Karl Marx: Beszéd a „People's Paper” évfordulóján, In Marx–Engels: *Válogatott művek*, Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949, 335. Marx itt Armand Barbèsra (1809–1870), Francois Raspailra (1794–1878) és Auguste Blanquira (1805–1881) utal.
- ¹⁸ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Első Rész. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 46/I köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1984. 302. (A továbbiakban: *Grundrisse*.)
- ¹⁹ Uo. 256.
- ²⁰ Uo. II. köt. 25.
- ²¹ Uo. II. 62. Lásd: John Wade: *History of the Middle and Working Classes* London: E. Wilson, 1835 (3. kiad.) különösen a 122–132. oldalak, ahol Wade azt állítja, hogy „a feladatok megosztása az alkalmazottak között időt takarít meg” (123.). Marx már egészen korán, 1845-ben szemelvényeket másolt ki Wade művéből. Lásd MEGA, IV/4m Berlin, Dietz, 1988 288–301. és 303–308. A legmeglepőbb sorok azok, mint pl. a következő (288.) „Egy, a lehető legegyszerűbbre redukált munka az elmét szabadon hagyja a gondolkodásra és a beszélgetésre, s a munkamegosztásnak máris ezek a hatásai sok manufaktúrában.”
- ²² *Grundrisse* II. köt. 107.
- ²³ Uo. I. köt. 298.
- ²⁴ Ranajit Guha szerint (*Dominance without Hegemony: History and Power in colonial India*, Cambridge, Harvard University Press, 1997, 15–16.), „ez az ékesszóló passzus önmagában, elkülönítve a szerzőnek a tőkén gyakorolt kritikája hatalmas

korpuszától, megkülönböztethetlenné tenné őt az ezernyi tizenkilencedik századi liberálistól, akik csak a tőke pozitív oldalát látták. [...] Azonban ha megfelelő kontextusban olvassuk, akkor úgy kell értelmezzük, mint ami semmi egyéb egy kidolgozott kritika első mozzanatánál.” A *Subaltern Studies* folyóirat alapítója itt egy olyan félrevezető és felületes álláspontot vett célba, amelyet, paradox módon, Marx sok epigonja is magáévá tett: „Marx írásainak némelyikét – például egyes passzusokat Indiáról írott jól ismert cikkeiből – valóban a kontextusukból kiragadva olvasták, és olyan mértékben eltorzították, hogy végül a tőke történelmi lehetőségeiről adott értékelését egy technikamániásnak a kapitalizmusról szóló tömjénező leírására redukálták.” Am Guha nézete szerint, Marx a maga kritikáját „egyértelműen elkülönítette a liberalizmustól”, és annál erőteljesebbnek tűnik ez a kritika, ha tekintetbe vesszük, hogy Marx a kapitalizmus „felfelé emelkedő és optimista” szakaszában alkotta meg, amikor a tőke „ereje nőttön nőtt, és úgy tűnt, korlátlanul tud terjeszkedni és átfómálni a társadalmat.” A *Grundrisse*-ből vett idézet egy másfajta értelmezését, amely Francis Baconnak (1561–1626) a természetnek való „engedelmességről” és a „természet alávetéséről” szóló komplex elképzelésén alapszik, lásd: John Bellamy Foster: Marx’s *Grundrisse* an the Ecological contradictions of Capitalism c. írását, in Marcello Musto (szerk.): *Karl Marx’s Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy 150 years Later* London, Routledge 1998, különösen 100–101.

²⁵ Karl Marx: *A tőke* I. köt. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 23. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 712–713. Egy ehhez hasonló korábbi passzusban Marx majdnem pontosan ugyanígy sorol fel ötöt az itt megemlített hat kérdésből: „hogy a munka társadalmi termelőerejének fejlődése nagybani kooperációt tételez fel, hogy csak ezzel a feltétellel lehet a munka megosztását és kombinációját megszervezni, a termelési eszközöket tömeges koncentrációjuk révén gazdaságosabbá tenni, már anyagilag is csak közösen alkalmazható munkaeszközöket, például a gépi berendezés rendszerét, stb. életre hívni, hatalmas természeti erőket a termelés szolgálatába kényszeríteni és a termelési folyamatot a tudomány technológiai alkalmazásává változtatni.” A tőkés termelés globális dimenziójáról I. Marx levelét Engelshez 1858. október 8-án, amelyben megállapítja: „A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalaiiban, a *világpiacot* és egy ennek bázisán nyugvó termelést.” (Karl Marx levele Friedrich Engelshez, 1858. október 8. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 29. köt. Budapest, 1972. Kossuth Könyvkiadó, 339.

²⁶ Uo. 713.

²⁷ Uo. 314.

²⁸ Karl Marx: *A tőke* III. köt. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 25. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 368.

²⁹ Karl Marx: *A tőke* I. köt. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 23. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 314.

³⁰ Uo. 312.

³¹ Uo. 553. Lásd Marx 1867. december 7-i levelét Engelshez, amelyben felsorolja barátjának (aki *A tőke* recenzióján dolgozott) a fő érveket munkájában, amelyeket szeretne, ha Engels megemlítené. Marx egyszersmind úgy látja saját művét, mint amelynek az egyik legfőbb haszna az, hogy bebizonyítja: „a mostani társadalom gazdaságilag tekintve egy új magasabb formával terhes”. Olyan gondolatmenetet

követve, amely ma egy némileg túl merész összehasonlításnak tűnhet a saját meglátásai és Darwin fejlődésmélete között, Marx azt állítja, hogy elmélete „ott is rejtett haladást mutat ki, ahol a modern gazdasági viszonyokat ijesztő közvetlen következmények kísérik.” „Kritikai felfogásával” és „talán malgré lui” (akarata ellenére – *a ford.*) „véget vetett minden professzionális szocializmusnak, azaz minden utópizmusnak”. Mindent összevéve, ami a legjobban kiviláglik a kifejezésekből, amelyeket Engelsnek javasol, az az a meggyőződés, amelyet a kapitalizmus történelmi jelentőségéről kialakított, mint amely abszolút evidens számára: „Míg Lassalle úr a tőkéseket szidalmazta és a porosz parlami nemességnek hízelt, addig Marx úr, ellenkezőleg, kimutatja a tőkés termelés történelmi szükségszerűségét.” (*Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 31. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 398.

³² Karl Marx: *Grundrisse* II. k. 171.

³³ Uo. II. 165.

³⁴ Uo. II. 171.

³⁵ Uo. II. 24.

³⁶ Uo. II. 219.

³⁷ Karl Marx: *A közvetlen termelési folyamat eredményei*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988, 115.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 100.

⁴⁰ Uo. 61.

⁴¹ Uo. 144.

⁴² K. Marx: *A tőke* III. köt. 251.

⁴³ K. Marx: *Grundrisse* I. köt. 373.

⁴⁴ K. Marx: *Grundrisse* II. köt. 23.

⁴⁵ Uo. 24.

⁴⁶ K. Marx: *Grundrisse* I. köt. 219.

⁴⁷ Uo. 79.

⁴⁸ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához (1861–63-as kézirat). *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 47–48. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985. 170–171.

⁴⁹ K. Marx: *Értéktöbblet-elméletek*. III. Rész. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963, 368.

⁵⁰ K. Marx: *A tőke* I. köt. 110.

⁵¹ Uo. 471.

⁵² Karl Marx: Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Különféle kérdések. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 16. köt. Budapest Kossuth Könyvkiadó, 1964. 174.

⁵³ Uo. 457.

⁵⁴ Uo. 571.

⁵⁵ Uo. 469.

⁵⁶ Uo. 471.

⁵⁷ Uo. 81.

⁵⁸ Karl Marx: Bér, ár és haszon. In Marx–Engels: *Válogatott Művek*. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 426.

- ⁵⁹ Karl Marx: Bizalmas közlés. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 16. köt. (1864–1870) Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1964, 402.
- ⁶⁰ Karl Marx: Bakunyin Államiság és anarchia c. művének konseptusa. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 18. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 600.
- ⁶¹ Karl Marx: A gothai program kritikája. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 19. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó 1969. 11–30.
- ⁶² Karl Marx: A szocialista munkások választási programja (A szöveget Marx franciául a *L'Égalité* c. francia szocialista újság számára írta – *A ford.*) In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 19. köt. 228.
- ⁶³ *Grundrisse* I. köt. 392.
- ⁶⁴ *Grundrisse* II. köt. 23.
- ⁶⁵ Uo.
- ⁶⁶ *Grundrisse* I. köt. 346.
- ⁶⁷ Nem szabad elfelejtenünk, hogy a *Grundrisse*, amelyet Marx nem publikálásra szánt, az 1857–58-as esztendő sajátos légkörében íródott, akkor, amikor közeledőben volt a kapitalizmus történetének első világméretű válsága.
- ⁶⁸ *Grundrisse* II. köt. 175.
- ⁶⁹ Uo. 208.
- ⁷⁰ K. Marx: *Értéktöbblet-elméletek*. Harmadik rész. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963, 390–391.
- ⁷¹ Karl Marx: *A közvetlen termelési folyamat eredményei*. I. m. 144.
- ⁷² Karl Marx: *A tőke* I. köt. 713.
- ⁷³ Николай К. Михайловский: Карл Маркс перед судом г. Ю. Жуковского. Отечественные записки. 1877. köt. 10. sz. 321–356.; megjelent ugyanezzel a címmel: Полное собрание сочинений (Összes művek), 4. köt. Szentpétervár, 1911. 165–206.
- ⁷⁴ Karl Marx: Levél az Otyecsesztvenniji Zapiszki szerkesztőségének. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 19. köt. 111.
- ⁷⁵ Uo. Lásd Karl Marx: *Le Capital*. MEGA vol. II/7. 634. Az eredeti, 1867-es kiadásnak ezt a kiegészítését, amelyet Marx akkor toldott be, amikor munkájának francia fordítását ellenőrizte, Engels nem illesztette be *A tőke* 1890-es német kiadásába, amely *A tőke* későbbi fordításainak alapszövege lett. Maximilien Rubel ezt a szöveget „az ebbe a fejezetbe illesztett egyik legfontosabb betoldásnak” nevezte. Lásd: Karl Marx: *Oeuvres. Économie I.* Párizs, Gallimard 1963, 1701. Az Engels által publikált kiadás azt állítja: az eredeti felhalmozás története „különböző országokban különböző színeket ölt és a különböző szakaszokat különböző sorrendben és különböző történelmi korszakokban futja be. Klasszikus formája csak Angliában található, ezért ezt vesszük példának. (Karl Marx: *A tőke* I. köt. 671.)
- ⁷⁶ Karl Marx: Tudósítás Marxnak a londoni Német Munkás Művelődési Egylet jubileumi ünnepségén, 1867. február 28-án elmondott beszédéről. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 16. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964, 486.
- ⁷⁷ Karl Marx: Levél az Otyecsesztvenniji Zapiszki szerkesztőségének. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 19. köt. 112.
- ⁷⁸ Uo. Mihajlovskij – aki nem ismerte Marx valódi elméleti álláspontját – így előrevetíti a huszadik századi marxizmus egyik alapvető korlátját. De hasonló téves elgondolások elterjedtek voltak ekkor már Marx követői között is, mind Oroszországban, mind másutt. Marx kritikái ezekkel szemben annál is fontosabb

- volt, mert saját korán túllátva anticipálta a későbbi fejleményeket is. Ld. Pier Paolo Poggio: *L'Obscina. Comune contadina e rivoluzione in Russia*. Milan. Jaca Book, 1978. 148. és M. Musto: *The Last Marx* (2019 előkészületben).
- ⁷⁹ Karl Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai. Második fogalmazvány. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 19. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969, 271.
- ⁸⁰ Uo. 273.
- ⁸¹ Uo. Harmadik fogalmazvány. 278.
- ⁸² Uo. Első fogalmazvány, 266.
- ⁸³ K. Marx: *A tőke* I. köt. 9.
- ⁸⁴ K. Marx: A V. I. Zaszulicshoz írott levél fogalmazványai. Második fogalmazvány 272. Vö. Lewis Morgan: „Magasabb szinten fogja újraéleszteni a régi népek szabadságát, egyenlőségét és testvériségét” (Marx által készített és lemásolt kivonat) In L. Krader (ed.): *The Ethnological Notebooks of Karl Marx* (Assen, Van Gorcu, 1972. 159.) (Saját fordításom. Tudomásom szerint, az idézett szövegnek nincs magyar fordítása. – *A ford.*)
- ⁸⁵ Uo. Első fogalmazvány. 264.
- ⁸⁶ Lásd az érvelést: Shanin (szerk.): *Late Marx and the Russian Road* (London, Routledge, 1984, 60.), amely szerint a vázlatok „jelentős váltást” mutatnak, ami 1867, *A tőke* kiadása óta ment volna végbe Marx munkásságában. Hasonlóképpen vélekedik Enrique Dussel, aki „törésről” beszél az *El ultimo Marx (1883–1882) y la liberación latinoamericana* c. munkájában (Mexico D. F., Siglo XXI, 1990, 230 és 237.). Más szerzők Marx utolsó írásainak egyfajta *third-worldist* olvasatát sugallták, amely szerint, a forradalom subjektuma többé nem a gyári munkásság, hanem a vidéken és a periférián élő néptömegek.
- ⁸⁷ Lásd Marian Sawer kiváló munkáját: *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*. The Hague, Martinus Nijhoff, 1977, 67. „Az, ami specifikusan az 1870-es években történt, nem az volt, hogy Marx megváltoztatta volna felfogását az falusi közösségek *jellegeről*, vagy eldöntötte volna, hogy ezek, úgy, ahogy léteztek, a szocializmus bázisa lehetnek, hanem inkább arról volt szó, hogy elkezdte megvizsgálni azt a lehetőséget, hogy a közösségeket nem a kapitalizmusnak, hanem a szocializmusnak kell forradalmasítania. [...] Úgy tűnik, komolyan foglalkoztatta az a remény, hogy a társadalmi kommunikáció intenzívebbé válásával és a termelés módszereinek modernizálódásával a falu gazdálkodási rendszere integrálható egy szocialista társadalomba. 1882-ben ez még mindig valódi alternatívának tűnt Marx számára, az *obszinának* a teljes dezintegrálódásával szemben.”
- ⁸⁸ K. Marx: A V. I. Zaszulicshoz írott levél fogalmazványai. Első fogalmazvány. I. m. 267.
- ⁸⁹ K. Marx: Uo. Harmadik fogalmazvány, 278.
- ⁹⁰ Az indiai brit uralom eljövendő eredményei. In Marx–Engels: *Válogatott művek*. Budapest, Szikra Könyvkiadó 1949, 334.
- ⁹¹ K. Marx: Levél V. I. Zaszulicshoz. Harmadik fogalmazvány. I. m. 276. A kérdés további megvitatását illetően lásd: Marx Ny. F. Danyielszonhoz, 1881. február 19-én írott levelét: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 35. köt. 145–149.
- ⁹² Uo. 278. Az a Marx, aki ezekben a szövegekben megnyilatkozik, nagyon különbözik tehát követői legtöbbszörétől. Partha Chatterjee jól írta le ez utóbbiak álláspontját *The Politics of the Governed: Popular Politics in Most of the World* című könyvében

(New York, Columbia University Press, 2004): „A marxisták általában úgy vélték, hogy a tőke uralma a hagyományos közösségek felett biztos jele a történelem előrehaladásának.” (30.)

- ⁹³ Karl Marx–Friedrich Engels: Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa” második orosz kiadásához, In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 19. köt. 440.
- ⁹⁴ Karl Marx: Forradalom Kínában és Európában, In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 9. köt. 94. A *Marx and Latin America* (Leiden, Boston, 2014) c. könyvében José Arico megállapítja, hogy Marx fontolóra vette a lehetőségét „egy olyan forradalomnak a gyarmati világban, amely, ellentétben azzal, amelyet 1848 előtt hiposztázált, nem a centrumországok elnyomott osztályainak forradalmi politikai cselekvésétől függne, hanem maga döntően meghatározná mind a kapitalista fejlődés menetét a centrumországokban, mind a proletárforradalom kiterjedését Európában.” (18–19.). Idézett művében, a *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*-ban Marian Sawyer megállapítja, hogy Marx „abból a szempontból is érdeklődött a Nyugaton kívüli világ iránt, hogy milyen szerepe lehet az európai kapitalizmus élettartamának meghosszabbításában. Ez az érvelés különösen fontossá vált Marx és Engels számára 1850-ben és azután, amikor csalódnuk kellett korábbi forradalmi reményeikben.” (42.).
- ⁹⁵ Marx Sigfrid Meyerhez és August Vogthoz, 1870 április 9. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 32. köt. 652–657.
- ⁹⁶ Karl Marx: Bízalmas közlés. In *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 16. kötet (1864–1870) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964, 402.
- ⁹⁷ Lawrence Krader amellel érvel, hogy Marxnak az emberi történelemről adott felosztása, amelyet élete során alaposan kidolgozott, végső soron „több vonalon haladó és az unilineáris felé tartó” történelmi mozgást feltételezett, amely „különböző népek által megtett különböző történelmi utakból” áll össze. Míg ezeket amolyan hozzávetőleges módon fejtette ki az 1857–1867 között alkotott műveiben, határozottabban, habár még mindig nem véglegesen rögzítette őket az 1879 és 1881 közötti időszakban. *The Asiatic Mode of Production* Assen, Van Gorcum, 1975. 139.

(Fordította: Szalai Miklós)

Az Eszmélet felkérésére készült tanulmány.